

РОЗДІЛ 7 АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.9

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ У СУДОВЕ УПРАВЛІННЯ CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF INNOVATIONS' IMPLEMENTATION IN COURT ADMINISTRATION

Белявська С.Ю.,

*здобувач кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

У статті запропоновано й обґрунтовано концептуальні засади впровадження інновацій у судове управління в умовах інформаційного суспільства задля вдосконалення однієї з основних функцій органів судової влади України – функції правосуддя. Визначено та розкрито основні напрями розробки концептуальних засад: загальноправова характеристика функції судового управління і її складових (функцій правового, організаційного й інформаційного забезпечення); модель забезпечення належних умов у судах для здійснення правосуддя тощо.

Ключові слова: органи судової влади України, функція правосуддя, функція судового управління, управлінські та інформаційні інновації

В статье предложены и обоснованы концептуальные основы внедрения инноваций в судебное управление в условиях информационного общества для усовершенствования одной из основных функций органов судебной власти Украины – функции правосудия. Определены и раскрыты основные направления разработки концептуальных основ: общеправовая характеристика функции судебного управления и её составляющих (функций правового, организационного и информационного обеспечения); модель обеспечения надлежащих условий в судах для свершения правосудия и др.

Ключевые слова: органы судебной власти Украины, функция правосудия, функция судебного управления, управленческие и информационные инновации.

The article suggested and substantiated the conceptual foundations of introduction the innovation in the judicial administration in the conditions of information society for the improvement of one of the main functions of the judiciary in Ukraine – judicial function. The main directions of development the conceptual bases: general legal characterization of the functions of judicial administration and its component (function of legal, organizational and information ensuring); model of ensuring the appropriate conditions in the courts for justice to be done etc.

Key words: judicial authorities of Ukraine, function of justice, function of court administration, function of legal, organizational, administrative and information innovation.

Актуальність теми. Аналіз положень Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [1] дає змогу дійти висновку, що однією із сутнісних ознак цивілізованої держави є постійне породження інновацій, які мають упроваджувати у свою діяльність органи державної влади, у тому числі й органи судової влади України. Свідченням усвідомлення органами судової влади важливості впровадження інновацій у їх діяльність є Наказ Державної судової адміністрації України від 19 квітня 2012 року – 42[2]. Відповідно до зазначеного Наказу, з метою ефективної координації заходів, оперативного вирішення завдань з питань інновацій, створено постійно діючу робочу групу з питань інновацій, до складу якої входять державні посадові особи органів судової влади, на яких було покладено виконання першочергових завдань щодо такого: 1) створення стратегічного плану розвитку судової влади України; 2) розробки й упровадження

нових стандартів функціонування суду, а також єдиної інформаційної політики судової влади України; 3) удосконалення рівня судового управління задля забезпечення належних умов у судах для здійснення справедливого правосуддя. Вважаємо, що виконанню зазначених завдань сприятиме залучення науковців (у тому числі юристів) для посилення рівня наукового забезпечення діяльності робочої групи. Водночас аналіз поставлених завдань дає об'єктивні підстави стверджувати, що тема статті є актуальною як з наукового, так і практичного погляду.

Мета роботи полягає в обґрунтуванні та визначенні концептуальних засад упровадження інновацій у судове управління в умовах інформаційного суспільства в Україні задля вдосконалення однієї з основних функцій органів судової влади – функції правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Дослідження виявили, що деякими аспектами вдосконалення судово-

го управління та інноваціями займалися вітчизняні фахівці: І.В. Арістова, І.П. Голосніченко, О.Ю. Дудченко, Р.В. Ігонін, О.Ю. Калугін, В.І. Курило, Л.М. Москвич, С.Ю. Обрусна, Д.М. Притика, В.І. П'ятковський, А.А. Стрижак, В.С. Стефанюк, С. І. Штогун – також зарубіжні вчені-правознавці: В.Ю. Зайченко, І.Л. Петрухін, В.О. Терьохін та ін. Водночас на сьогодні відсутні спеціальні комплексні напрацювання щодо розробки концепції впровадження інновацій у судове управління в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні. У зв'язку з цим сформулюємо власну позицію з цього приводу, ґрунтуючись на наукових працях зазначених науковців і чинному законодавстві України, а також конструктивно використовуючи інструменти державного управління й можливості інноваційних підходів для створення належних умов у судах задля здійснення справедливого правосуддя.

Передусім вважаємо за необхідне зазначити, що для вдосконалення реалізації однієї з основних функцій органів судової влади України – функції правосуддя – пропонується авторський підхід, який спирається на комплексне вирішення таких завдань:

1) використання можливостей державного управління: переваг системного управління в органах судової влади; особливостей переліку та повноважень суб'єктів управління; визначення мети, завдань, функцій, які виникають під час управління;

2) використання можливостей упровадження інновацій для вдосконалення функції судового управління, тобто для вдосконалення реалізації функції правосуддя пропонується один із перспективних підходів (що характеризує інформаційне суспільство), сутність якого полягає в упровадженні інновацій у судове управління.

Враховуючи те, що проблема впровадження інновацій у судове управління в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні на сьогодні не є предметом наукових розвідок, вважаємо за доцільне викласти своє бачення шляхів її вирішення. У роботі пропонується передусім розробити й обґрунтувати концептуальні засади впровадження інновацій у судове управління в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні. Слід зазначити, що розробка концептуальних засад здійснюватиметься в таких напрямках: 1) визначення поняття, складових функцій судового управління; 2) формування моделі забезпечення належних умов у судах для здійснення правосуддя; 3) з'ясування напрямів удосконалення забезпечення належних умов у судах для здійснення правосуддя; 4) визначення видів інновацій, їх структури й загальної характеристики складових; 5) визначення інструменту впровадження інновацій у судове управління та його характеристик.

Вважаємо, що у межах першого напряму необхідно зрозуміти визначення і зміст поняття «судове управління». Пропонуємо надалі розглянути деякі позиції науковців щодо визначення змісту поняття «судове управління». При цьому слід враховувати, що для визначення управління в судовій системі науковцями також використовується поняття «судо-

ве адміністрування». Наприклад, А.А. Стрижак вважає, що поняття «судове управління» застосовується для характеристики діяльності державного управління в галузі правосуддя, має комплексний характер і включає на сучасному етапі розвитку судової системи України як діяльність з організаційного керівництва судами, так і організаційне забезпечення судів [3, с. 29]. Цю позицію підтримує і С.Ю. Обрусна, додаючи лише, що судове управління – це різновид соціального управління, яке поєднує в собі ознаки державного управління й самоуправління [4, с. 46]. Д.М. Притика зазначає, що судове управління – це така діяльність, що не поширюється на сферу правосуддя, здійснюваного судом, і його предметом є таке: питання організації судових органів, відбір суддів і народних засідателів; управління кадрами судових органів; перевірка організації роботи судових органів; вивчення й узагальнення судової практики; організація роботи з ведення судової статистики [5, с. 174]. О.О. Коротун зазначає, що «державне управління в судовій системі є самостійним видом державного управління, але зі специфічними ознаками та іншою правовою природою» [6, с. 22].

Водночас І.П. Голосніченко під поняттям «судове адміністрування» розуміє «підзаконну цілеспрямовану організуючу діяльність, направлену на задоволення потреб суду як організації, що здійснює юрисдикцію, не втручаючись у вирішення питань процесу підготовки і розгляду конкретних справ [7, с. 528]. На думку О.Ю. Дудченка, природу управлінських процесів, що протікають у суді, більш точно передає поняття «адміністрування в судовій системі», під яким автор розуміє цілеспрямовану діяльність осіб певного судового органу, що передбачає керування конкретним, окремим елементом судової системи (судом) [8].

На основі проведеного аналізу різноманітних визначень поняття «судове управління», «судове адміністрування» вважаємо за доцільне використовувати в роботі термін «судове управління», визначення якого таке: судове управління – це цілеспрямована організуюча діяльність відповідних осіб в органах судової влади, спрямована на забезпечення належних умов у судах з метою здійснення правосуддя. Слід відзначити, що в Україні на початку створення незалежної української держави питанню судового управління приділялося мало уваги. На той час влада зосередила свою увагу «на підготовці з питань права та ухвалення судових рішень, однак проблеми управління та адміністрування в судах є не менш важливими» [9].

Водночас проведені дослідження дають змогу звернути увагу на те, що залежно від етапу розбудови інформаційного суспільства в Україні можна спостерігати різні співвідношення між функцією управління та інформаційною функцією. Така сама тенденція має місце і для функції судового управління й інформаційної функції, які реалізують відповідні органи судової влади України. З урахуванням сучасного стану інформаційного суспільства в Україні вважаємо за доцільне розглядати інформаційну функцію

як невід'ємну складову функції судового управління, що сприяє її реалізації. При цьому в роботі усвідомлюється перспектива виділення інформаційної функції як самостійної, але такої, що тісно взаємодіє з функцією судового управління. Безумовно, це потребує не лише активізації формування інформаційної політики органів судової влади, а й насамперед рішучих, але зважених кроків керівних органів державної влади України щодо вживання всіх заходів (політичних, економічних, правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних) задля переорієнтації розвитку держави на якісно новий рівень – інформаційний.

На нашу думку, функція судового управління має два аспекти реалізації – правовий і організаційний. У свою чергу, для інформаційної функції (як складової функції судового управління) також характерні два аспекти – правовий та інформаційний. У роботі відстоюється позиція, відповідно до якої вдосконалення здійснення функції правосуддя значною мірою визначається станом реалізації функцій судового управління та інформаційної функції. Для реалізації зазначеної позиції вважаємо за доцільне запропонувати таке. Передусім, ідеться про комплексне здійснення функції судового управління й інформаційної функції. Вважаємо, що функцію судового управління можна уявити як системне утворення, невід'ємними складовими якого постають такі функції: а) функція правового забезпечення; б) функція організаційного забезпечення; в) функція інформаційного забезпечення. Така структура зумовлена змістом поняття «судове управління», а саме: забезпечення належних умов у судах з метою здійснення правосуддя шляхом цілеспрямованої організуючої діяльності відповідних осіб в органах судової влади, тобто передусім потрібні правові, організаційні та інформаційні умови забезпечення належних умов у судах.

Проведені дослідження дали змогу сформувати модель забезпечення належних умов у судах для здійснення правосуддя, яка виходить із системної форми організації трьох їх складових: правове забезпечення, організаційне забезпечення та інформаційне забезпечення. Запропоновано елементний склад наведених видів забезпечення: 1) правове забезпечення – закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази Державної судової адміністрації України (далі – ДСА України), інструкції ДСА України, накази голів суду, інструкції суду, підзаконні нормативно-правові акти, що закріплюють посадові обов'язки, тощо; 2) організаційне забезпечення – організаційна структура, діловодство, розподіл справ, набір кадрів, звернення громадян, взаємодія з громадськістю та ЗМІ, посадові інструкції тощо; 3) інформаційне забезпечення – комп'ютери, принтери, доступ до Інтернет, локальні мережі, програмне забезпечення (загальне та спеціальне) тощо.

Наступний крок, на нашу думку, має бути пов'язаний із пошуком шляхів підвищення ефективності реалізації функції судового управління й, відповідно, її складових. Дослідження засвідчили, що інновації є невід'ємною складовою державної інфор-

маційної політики, політики в органах судової влади України, а отже, під час їх реалізації має відбуватися впровадження інновацій у діяльність органів судової влади. У зв'язку з цим пропонується впроваджувати інновації у судове управління. З огляду на складові функції судового управління, а також модель забезпечення належних умов у судах з метою здійснення правосуддя (правове забезпечення, організаційне забезпечення, інформаційне забезпечення), вважаємо за необхідне впроваджувати інновації під час реалізації кожної із зазначених складових функції судового управління – функції правового забезпечення, функції організаційного забезпечення, функції інформаційного забезпечення. Цілком закономірним постає питання щодо визначення таких інновацій, які справді сприятимуть удосконаленню як кожної із складових функції судового управління, так і судового управління загалом. Отже, було розкрито перші три напрями концептуальних засад.

Стосовно четвертого напрямку (установлення видів інновацій, їх структури й загальної характеристики складових), то вважаємо за необхідне передусім акцентувати увагу на значенні інновацій для розвитку суспільства та держави, а також на змістовій характеристиці поняття «інновації». На будь-якому історичному етапі кожна держава створює умови для підвищення науково-технологічного потенціалу країни, визначає пріоритети у сфері науково-технологічної діяльності й підтримує їх розвиток. Технологічні досягнення, інновації, зокрема, у сфері інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) на сьогодні відіграють визначальну роль у розвитку суспільства та держави, зокрема України. Водночас зазначений розвиток передбачає, серед іншого, забезпечення умов для реалізації громадянами своїх прав і свобод, у тому числі за допомогою постійного впровадження інновацій у діяльність державних органів влади, зокрема органів судової влади.

Насамперед вважаємо за доцільне підкреслити, що глобальне значення інновацій у розвитку держави було визнано на міждержавному рівні, зокрема Окінавською Хартією глобального інформаційного суспільства у 2000 році [10] та Всесвітнім самітом з інформаційного суспільства в Женеві та Тунісі у 2003 та 2005 роках. [11]. Використання інновацій допомогло багатьом розвинутим країнам досягти успіхів у процесі формування інформаційного суспільства.

Отже, з метою визначення змісту поняття «інновації» вважаємо за доцільне проаналізувати відповідні наукові позиції фахівців та чинне інноваційне законодавство. На жаль, на сьогодні відсутні чіткі наукові позиції щодо понятійно-категоріального апарату у сфері інноваційної діяльності. Наприклад, під інноваціями (нововведеннями) розуміється діяльність, що має кінцевим результатом отримання нового або вдосконалення наявного товару, послуги, форми організації виробництва, управління чи технології [12, с. 456]; процес створення, освоєння та практичної реалізації науково-технічних досягнень, який оснований на вкладенні в нього коштів [13, с. 384].

На нашу думку, достатньо конструктивним виглядає визначення поняття «інновація» (англ. innovation – нововведення, буквально означає «інвестиція в новацію») як результату інвестування в розробку отримання нового знання, інноваційної ідеї щодо оновлення сфер життя людей (технології; виробу; організаційні форми існування соціуму, такі як освіта, управління, організація праці, обслуговування, наука, інформатизація тощо) і подальший процес упровадження (виробництва) цього, з фіксованим отриманням додаткової цінності (прибуток, випередження, лідерство, пріоритет, якісна перевага, креативність, прогрес) [14, с. 367]. Переваги цього поняття для предмета нашого дослідження полягають у такому: по-перше, інновації в судовому управлінні – це впровадження нового знання, інноваційної ідеї в організацію роботи органів судової влади; по-друге, зазначені знання й інноваційні ідеї впроваджуються з метою отримання додаткової цінності, зокрема досягнення прогресу, якісної переваги в судовому управлінні.

На законодавчому рівні визначення поняття «інновації» міститься у ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» – це «новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентноздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери» [15]. Отже, аналіз зазначеного поняття свідчить, що незалежно від того, у якій формі виступають інновації (технології, продукція або послуги, рішення), вони завжди спрямовані на вдосконалення будь-якої сфери, де вони впроваджуються.

Поглиблюючи розуміння змісту поняття «інновації», необхідно підкреслити й суттєву роль поняття «інноваційні підходи», яке часто використовується в наукових доповідях, статтях, водночас відсутнє його нормативне визначення. На нашу думку, поняття «інноваційний підхід» – це новий погляд, позиція, нововведення, наприклад, у галузі управління (судового управління), основане на використанні досягнень науки і передового досвіду. Крім цього, враховуючи предмет нашого дослідження й повністю погоджуючись із позицією В.Ю. Зайченко [16, с. 33], вважаємо за можливе запропонувати таку класифікацію інноваційних підходів у сфері судового управління: технологічний (у сфері ІКТ) та нетехнологічний (у сфері надання послуг, організації роботи суду). Установлено, що технологічний інноваційний підхід передбачає вдосконалення рівня судового управління завдяки впровадженню інновацій у ІКТ як необхідної складової інформатизації органів судової влади, а нетехнологічний – безпосереднє вдосконалення рівня судового управління в організаційному (управлінському) та правовому аспектах. До речі, вважаємо за доцільне підкреслити, що важливість зазначених інноваційних підходів у судовому управлінні полягає в тому, що вони: 1) забез-

печують постійне вдосконалення рівня судового управління; 2) надають можливість залучати нові ресурси та здійснювати функції судових органів з меншими витратами праці, ресурсів, часу; 3) допомагають привести діяльність зазначених органів у відповідність із вимогами інформаційного суспільства, що за своєю природою є інноваційним.

Виходячи з існування двох видів інноваційних підходів (технологічний і нетехнологічний), вважаємо за доцільне запропонувати створення системи інновацій, які впроваджуються в судове управління, невід’ємними складовими якої є таке: а) правові інновації; б) управлінські інновації; в) інформаційні інновації. Водночас пропонується правові інновації впроваджувати під час реалізації функції правового забезпечення, управлінські інновації – під час реалізації функції організаційного забезпечення, інформаційні інновації – під час реалізації функції інформаційного забезпечення. При цьому передбачається взаємодія між процесами впровадження трьох видів інновацій, що зумовлено усвідомленням змісту поняття «система». Були проведені окремі дослідження щодо визначення загальної характеристики складових правових, управлінських та інформаційних інновацій.

Отже, аналізуючи визначені вище концептуальні засади впровадження інновацій у судове управління, було отримано відповіді на такі питання: навіщо впроваджувати інновації? куди впроваджувати інновації? які саме інновації впроваджувати? Вважаємо, що необхідно обов’язково отримати відповідь ще на одне питання: як упроваджувати? На нашу думку, ідеться про розробку ще однієї концептуальної засади, зорієнтованої на зазначений вище п’ятий напрям – визначення інструменту впровадження інновацій у судове управління та його характеристик. Для досягнення зазначеної мети в роботі запропоновано як такий інструмент використати організаційно-правовий механізм упровадження інновацій у судове управління (далі – ОПМВІ). Аналіз доктринальних розробок (зокрема [17, с. 213]) дав змогу дійти висновку щодо доцільності подання його як системного утворення, до структури якого включено статичну й динамічну частини. У свою чергу, висувається гіпотеза щодо доцільності розгляду статичної частини як системи, що містить дві складові – правову й інституційну. Водночас динамічну частину утворює організаційна складова.

Вважаємо за необхідне надати загальну характеристику кожній із зазначених складових. Стосовно правової складової ОПМВІ, то вона зорієнтована на визначення правових засад упровадження правових інновацій, правових засад упровадження управлінських інновацій і правових засад упровадження інформаційних інновацій у судове управління. Інституційна складова – це системне утворення, що включає суб’єктів безпосереднього впровадження інновацій та суб’єктів опосередкованого впровадження інновацій у судове управління. І, нарешті, організаційна складова включає систему з організаційних заходів упровадження правових інновацій, організаційних заходів упровадження управлінських інновацій та

організаційних заходів упровадження інформаційних інновацій у судове управління.

Висновки. Отже, можна зробити такі висновки:

– запропоновано підхід щодо вдосконалення реалізації однієї з основних функцій органів судової влади – функції правосуддя; вихідні положення підходу базуються на необхідності використання можливостей державного управління й можливостей упровадження інновацій для вдосконалення функцій судового управління;

– визначено основні напрями, відповідно до яких доцільно розробляти концептуальні засади впровадження інновацій у судове управління в умовах інформаційного суспільства України;

– аналіз доктринальних підходів до визначення змісту поняття «судове управління» дав змогу запропонувати узагальнююче визначення цього поняття;

– обґрунтовано доцільність розгляду функції судового управління як системного утворення, невід’ємними складовими якого є функція правового забезпечення, функція організаційного забезпечення, функція інформаційного забезпечення, що тісно взаємодіють між собою;

– сформована модель забезпечення належних умов у судах для здійснення справедливого правосуддя, яка виходить із системної організації трьох її складових: правове забезпечення, організаційне забезпечення, інформаційне забезпечення; запропоновано елементний склад наведених видів забезпечення;

– запропоновано комплексне впровадження інновацій у кожному із складових функції судового управління; з’ясовано поняття, види, структуру і загальну характеристику складових інновацій; обґрунтовано доцільність створення системи інновацій, до складу якої входять правові, управлінські та інформаційні інновації;

– запропоновано й обґрунтовано необхідність розробки організаційно-правового механізму впровадження інновацій у судове управління, який включає таке: 1) динамічну частину – організаційна складова; 2) статичну частину – правова та інституційна складова; надано загальну характеристику кожній із зазначених складових механізму;

– розроблено й обґрунтовано концептуальні засади впровадження інновацій у судове управління в умовах інформаційного суспільства, які надають відповіді на такі питання: 1) для чого впроваджувати інновації в судове управління? 2) конкретно куди інновації впроваджувати? 3) які саме інновації впроваджувати? 4) як упроваджувати інновації?

Вважаємо, що мета роботи досягнута. Водночас виникає нагальна потреба у спеціальному комплексному дослідженні організаційно-правового механізму впровадження інновацій у судове управління. У зв’язку з цим подальші наукові дослідження будуть зорієнтовані на формування правової, інституційної й організаційної складових механізму впровадження інновацій у судове управління задля вдосконалення передусім функції правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.
2. Про внесення змін до Наказу Державної судової адміністрації України від 15 червня 2011 року – 100 : Наказ Державної судової адміністрації України від 19 квітня 2012 року – 42 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : court.gov.ua/.../Nakaz%2042.
3. Стрижак А.А. Судове управління в Україні: теоретичні основи і правове регулювання : [монографія] / А.А. Стрижак. – Ужгород : Патент, 2004. – 120 с.
4. Обрусна С.Ю. Поняття судового управління: проблеми дефініції / С.Ю. Обрусна // Право і безпека: науковий журнал. – 2010. – № 2 (34). – С. 42–46.
5. Притика Д.М. Правові засади організації і діяльності господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення / Д.М. Притика. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 328 с.
6. Коротун О. Суддівське самоврядування як міжгалузевий інститут / О. Коротун // Право України. – 2008. – № 7. – С. 22–25.
7. Голосніченко І.П. Соломон молодший. Сучасне управління в суді : [навчальний посібник] / І.П. Голосніченко, Г. Пітер. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 230 с.
8. Дудченко О.Ю. Про понятійний апарат у сфері адміністрування в судовій системі / О.Ю. Дудченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.nulau.org.ua/download/el_zbirnik/1/Dudchenko.pdf.
9. Шевельова Ю.Е. Удосконалення організації роботи суду / Ю.Е. Шевельова [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vsunu/2012_14_1/Scheveleva.pdf.
10. Окинавская хартия глобального информационного общества от 22 июля 2000 года // Дипломатический вестник. – 2000. – № 8. – С. 51–56.
11. Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства (Женева 2003 – Туніс 2005). Підсумкові документи // Видання Міністерства транспорту та зв’язку України. Державний департамент з питань зв’язку та інформатизації. – К., 2006.
12. Новый экономический и юридический словарь. – М. : Институт новой экономики, 2003. – 1088 с.
13. Энциклопедия предпринимателя. – СПб. : Изд. ТОО «ОЛБИС», АО «САТИСЪ», 1994. – 592 с.
14. Энциклопедический словарь Габлера. – М. : Большая русская энциклопедия, 1998. – 432 с.
15. Про інноваційну діяльність : Закон України від 4 липня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.
16. Зайченко В.Ю. Инновации: определение понятий и гражданских прав создателей инновационных объектов, установленных законодательством Российской Федерации / В.Ю.Зайченко // Информационные ресурсы России. – 2011. – № 2. – С. 32–36.
17. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В.Б. Авер’янова. – К. : Факт, 2003. – 384 с.